

συνάδουσα πρὸς τὴν ἐμπειρίαν, ὁμολογητέον προσέτι ὅτι ἡ τοιαύτη ἐμπειρία εἶναι λίαν στοιχειώδης ¹).

Ὅπως παρακάμφωσι τὰς δυσχερείας ταύτας, πολλοὶ ψυχολόγοι κατέφυγον εἰς διδασκαλίαν, ἣτις τὴν ὑψίστην καὶ τυπικωτάτην αὐτῆς ἔκφρασιν ἔλαβεν ἐν τῇ μεγάλῃ μεταφυσικῇ τοῦ Σπινόζα, ἣτοι εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ταυτότητος.

Ἡ θεωρία τῆς ταυτότητος.

Ὡς ἡ δυϊστικὴ διδασκαλία, οὕτω καὶ ἡ τῆς ταυτότητος ἢ ταυτίσουσα προσέλαβε δύο μορφὰς ἰκανῶς εὐδιακρίτους, τὴν θεωρητικὴν καὶ τὴν ἐμπειρικὴν, καίτοι ἕνεκα αὐτῆς τῆς φύσεως τῆς θεωρίας ταύτης ἡ πρώτη τῶν μορφῶν τούτων εἶναι ἡ φυσικωτάτη, ἔτι δὲ καὶ ἡ μάλιστα διαδεδομένη. Δύναται δὲ μάλιστα νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ ταυτίσουσα διδασκαλία εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας ἡ πρώτη καὶ μάλιστα ἀθόρμητος μορφή, ἐν ἣ ἔξηγγέλθησαν αἱ προσάλληλοι ἀναφοραὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ὕλης· διότι, ἐνῶ ἡ δυϊσοῦσα ἐκδοχὴ δὲν δύναται νὰ ἀναφανῆ, προτοῦ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα νὰ διακριθῶσιν ἀπ' ἀλλήλων διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ φιλοσοφικῆς διανοήσεως, ἡ ἕτερα θεωρία δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰς πρώτας ἀρχὰς τῆς μεταφυσικῆς, ὅτε ἐπεπόλαζεν εἰσέτι ἡ ἀδιάκριτος ἐκδοχὴ τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου. Μόνον δ' ἐν τῇ στωϊκῇ φιλοσοφίᾳ, θεωρούσῃ τὸ πνεῦμα καθολικὴν δύναμιν, διὰ πάντων τῶν καθ' ἕκαστα διήκουσαν, ἔλλογον ἅμα καὶ ἕνυλον, εὐρίσκομεν τὸ πρῶτον ἀληθινὴν τινα ὑποδήλωσιν τῆς θεωρίας ταύτης· ἀλλ' εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἀναγέννησιν ἀπέκειτο νὰ διατυπώσῃ αὐτὴν μετὰ μείζονος σαφηνείας ἐν τῷ συστήματι τοῦ Ἰορδάνου Βρούνου, ὅστις εἰς τὰ στοι-

¹) Ὁ Ladd (ἐνθ' ἄν σελ. 667) ἀποφαίνεται ρητῶς ὅτι «Ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι ὄν πραγματικόν, ἐφ' οὗ δύναται νὰ ἐπενεργῇ ὁ ἐγκέφαλος καὶ ὅπερ δύναται νὰ ἐπενεργῇ ἐπὶ τὸ σῶμα διὰ τοῦ ἐγκεφάλου, εἶναι ἡ μόνη συμβιβαστὴ πρὸς πάντα τὰ γεγονότα τῆς ἐμπειρίας». Περὶ τῆς θεωρίας ταύτης ὄρα τὰς τοῦ G. A. Strong παρατηρήσεις ἐν τῷ ἀξιολόγῳ βιβλίῳ τοῦ Why the Mind has a body (1903), σελ. 103 κέ. καὶ σελ. 296 κέ. καὶ τὸν Eisler, Leib und Seele (1906), σελ. 111. κέ., ὅστις ἐξετάζει τὰς ποικίλας μορφὰς, ὡς ἡ θεωρία αὕτη ἔλαβεν ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐν Γερμανίᾳ διὰ τοῦ Ehrardt, Busse κτλ. Ἡ τοῦ Strong πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ἐπαλλήλου ἐπιδράσεως ἔνστασις, ὅτι ἡ ἄμεσος ἐπίδρασις ὀφείλει νὰ εἶναι συνεχής, ἐνῶ μετὰ ἀποφάσεως καὶ κινήσεως παρεμβαίνουσιν ἄμεσος γεγονότα διαλανθάνοντα ἡμᾶς, ἣτοι τὰ νευρικὰ φαινόμενα, ἔχει λίαν σχετικὴν ἀξίαν, διότι τὸ μάλιστα καθοριστέον εἶναι ἡ πραγματικότης τῆς πρὸς ἀλληλα μεταβάσεως τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος (βουλήσεως) καὶ φυσικοῦ φαινομένου, εἴτε τοῦτο εἶναι μυϊκὴ κίνησις εἴτε νευρικὸς κραδασμὸς (Strong, ἐνθ' ἄν. σελ. 106).

χρεια τοῦ πραγματικοῦ ἢ τὰς «μονάδας» προσῆπτε τὴν δεξιότητα τοῦ αἰσθήματος ἅμα καὶ τῆς ἐκτάσεως. Ἄλλ' ὁ ἀληθὴς φιλόσοφος τῆς ταυτότητος εἶναι ὁ Σπινόζας, ὡς ὁ Καρτέσιος καὶ ὁ Lotze εἶναι οἱ φιλόσοφοι τοῦ δυϊσμοῦ. Ἀνανεωθεὶς ὁ «σπινοζαϊσμός» ἔπειτα κατὰ τὸν XIX αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Φεχνέρου παρέμεινεν ἡ σαφεστάτη καὶ ἀκριβεστάτη ἔκφρασις τῆς θεωρητικῆς τάσεως πρὸς ἐκδοχὴν τοῦ παντός ὡς ἐκφάνσεως μιᾶς μόνης θεμελιώδους οὐσίας, ὡς μέρος τοῦ καθολικοῦ πνεύματος, τοῦ θεοῦ νοῦ· ἔχει δὲ ἡ οὐσία αὕτη ἅμα τὸ σωματικὸν προσὸν τῆς ἐκτάσεως καὶ τὸ πνευματικὸν τῆς νοήσεως, τὰ δὲ καθ' ἕκαστα πράγματα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ «τρόποι» (modi) αὐτῆς. Ἀποκλείεται ἄρα καθ' ἑαυτὴν πᾶσα ἐπάλληλος ἐπίδρασις πνεύματος καὶ σώματος, καὶ ἀντ' αὐτῆς νοεῖται ἀναγκαῖα τις προσάλληλος ἀντιστοιχία παντός ψυχικοῦ γεγονότος καὶ ὀρισμένου σωματικοῦ γεγονότος. Οὕτω ψυχὴ καὶ σῶμα ἀντι νὰ εἶναι χωρισταὶ οὐσίαι, εἶναι ἔννοιαί πρὸς ἀλλήλας συσχετικαί, ὥστε ἡ μὲν ψυχὴ εἶναι ἡ *idea corporis*, τ. ἔ. τὸ σύνολον τῶν παραστάσεων καὶ τῶν ἄλλων πρὸς τὸ σῶμα ἀντιστοιχοῦσῶν ψυχικῶν καταστάσεων, τὸ δὲ σῶμα εἶναι τὸ «ἀντικείμενον» τῆς ψυχῆς, ἥτοι ἡ φυσικὴ ἀποψις αὐτῆς ταύτης τῆς οὐσίας, ἣτις ὑποκειμενικῶς ἐμφανίζεται ὡς ψυχὴ ¹).

Ἡ μεγαλειώδης αὕτη καὶ ἅμα οὕτως ἀπλῆ ἐν ταῖς γενικαῖς αὐτῆς γραμμαῖς ἐκδοχὴ διεμορφώθη ὑπ' ἐνδομήχως θεωρητικοῦ πνεύματος, ὅπερ προσεποίησε τὴν τελειοτάτην καὶ τυπικωτάτην ἔκφρασιν εἰς τὸν «στατικὸν» ἐκείνον χαρακτήρα, ὃν ἤδη εἶχε λάβει ἡ μεταφυσικὴ διὰ τοῦ Καρτεσίου καὶ ἔτι μᾶλλον διὰ τοῦ Μαλεβράγχου. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ διδασκαλία τῆς ταυτότητος ἐμφανίζεται παρὰ Σπινόζα ἐν ἀπάσῃ αὐτῆς τῇ γνησίᾳ καθαρότητι, ἀποβάλλει δ' αὐτὴν παρὰ τῷ Λεϊβνιτίῳ, ὅστις εἰσάγων διὰ τῆς ἑαυτοῦ μοναδολογίας τὴν δυναμικὴν ἔννοιαν τῆς ἐνεργείας προσάπτει εἰς τὸ ἑαυτοῦ σύστημα ζωηρὰν πνευματοκρατικὴν ἀπόχρωσιν. Τῷ ὄντι, ἂν καὶ αἱ μονάδες αὐτοῦ εἶναι νόησις ἅμα καὶ κίνησις, ἐν τῇ ἐσωτάτῃ αὐτῶν ἐκφράσει εἶναι κυρίως ἀτομικὰ κέντρα ἀντιλήψεων καὶ ἐπιθυμιῶν, μόνον δ' ἐν τῇ συνδέσει τῶν ἐμφανίζονται ἐκταταὶ καὶ ἐν τόπῳ κινούμεναι ὡς σωματοειδῆ πράγματα. Ὅθεν τὴν ἀπόλυτον πραγματικότητα τοῦ σώματος δίδει τὸ ψυχικόν, τὸ δὲ σῶμα καταντᾷ ἀπλῆ ὄρατὴ ἐκδήλωσις, φαινόμενον τῆς πνευματικότητος ἐκφαινομένης κατὰ τοὺς ποικίλους βαθμοὺς τῆς συνειδήσεως μέχρι τοῦ κατωτάτου τῆς ἀσυνειδήτου πνευματικότητος ²).

¹) Σπινόζα, *Ethica*, μέρ. II, προτ. XX, σχόλιον: *Unum et idem individuum, quod iam sub cogitationis, iam sub extensionis attributo concipitur.*

²) Περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ταυτότητος ὄρα τὸ μνημονευθὲν ἔργον τοῦ Leibniz, *Leib und Seele* (1906), σελ. 67 κέ.

Καὶ ὁ Κάντιος προσέκλινεν ἰσχυρῶς κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς ἑαυτοῦ θεωρίας πρὸς τὴν ἐνίζουσαν ἐκδοχὴν τῆς ταυτότητος ¹⁾, ὡσχύτως δὲ καὶ διάδοχοι αὐτοῦ Φίχτιος καὶ Fries, μάλιστα δὲ πάντων ὁ Σελλιγκιος, ὅστις πρῶτος ἐξερχόμενος τῆς παραδεδομένης διδασκαλίας ἀποφαίνεται ὅτι τὸ «ἀπόλυτον» εἶναι οὐσία καθ' ἑαυτὴν ὑπερτέρα καὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, ἐνεργοῦσα ἐν ἀμφοτέροις. Εἶναι ἐνισμός διαφέρων καὶ τοῦ ἐνισμού τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ ἐνισμού τοῦ Λεϊβνιτίου· πρὸς ἐκεῖνον μὲν ἔχει κοινὴν τὴν ἐννοιαν τῶν δύο μερῶν, ψυχικοῦ καὶ φυσικοῦ, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας, πρὸς δὲ τοῦτον τὴν ἐννοιαν τῆς ἐνεργείας, ἧς ψυχὴ καὶ σῶμα εἶναι ἡ διττὴ ἔκφρασις. Ἀλλὰ διακρίνεται ἀμφοτέρων κατ' εἶδος τι αὐτονομίας προσνεμομένης εἰς τὴν ἐννοιαν ἐκείνην τοῦ ἀπολύτου, ἧτις ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τοῦ πραγματικοῦ. Ἡ τοιαύτη ἐννοια τοῦ ἀπολύτου ἐξικνεῖται εἰς τὴν τελείαν καὶ ὀλοσχερῆ αὐτῆς διάπτυξιν παρ' Ἐγέλφ, ὅστις ἐκδέχεται αὐτὴν ὡς διαλεκτικὴν ἀνέλιξιν, καθ' ἣν ὁ λόγος ἀναπτύσσεται ἐν τῷ σώματι καὶ ἐξικνεῖται εἰς τελείαν αὐτοσυνειδησίαν ἐν τῷ πνεύματι. Τὴν δύναμιν, ἣν ὁ Ἐγελος ἀποδίδει εἰς τὸν καθολικὸν λόγον, τάττει ὁ Schopenhauer ἐν τῇ «βουλήσει», ἧς τὸ σῶμα εἶναι ἡ μορφή καὶ ἡ ὄρατὴ ἔκφρασις, ἐνῶ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀντίληψιν ἐξαγγέλλεται ὡς πραγματικὴ βουλητικὴ πράξις. Πρὸς πάσας δὲ τάτας τὰς ἀνελικτικὰς ἐκδοχὰς ἀντιτάσσει ὁ Φέχνερος τὴν ἑαυτοῦ, ἧτις ἐμφάνει ἐν μέρει ἐπάνοδον εἰς τὸν Σπινόζαν μετ' ἐντόνου ἐξάρσεως τῆς πνευματοκρατικῆς ἀπόψεως. Ἡ πραγματικότης εἶναι καθ' ἑαυτὴν μία, ἀλλ' ἄμ' ἄυλος καὶ πνευματικὴ. Δοξάζει δ' ὁ Φέχνερος ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι διακεχυμένον ἐπὶ πάντα τὸν κόσμον, ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας τῶν ἀνοργάνων ὄντων διήκον διὰ τῶν ὀργανικῶν ὄντων καὶ τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τοῦ γενικοῦ πνεύματος τῆς θεότητος. Τὸ σωματικὸν φαινόμενον εἶναι φανέρωσις τοῦ αὐτοῦ ἐκείνου ὄντος, ὅπερ ἄμέσως κατανοεῖ ἐνυτὸ ὡς ψυχικόν. Τεῦτο ἄρα εἶναι ἐσωτάτα συγκεχωνευμένον μετ' ἐκείνου· ἀλλὰ τὸ μὲν ψυχικὸν ὁ φανεροῦται διὰ τῆς ἐνότητος καὶ ἀπλότητος, τὸ δὲ φυσικὸν διὰ τῆς πολλαπλότητος. Ὅθεν ἡ ἐνότης τῆς συνειδήσεως συνδέεται μετὰ πολυπλόκου σωματικοῦ συστήματος, ὅπερ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆται ὡς ἐξωτερικὸν τι ἐνδυμα ἀπλῆς ψυχικῆς ἔδρας. Διὰ τῶν δύο ἡμίσεων τοῦ ἐγκεφάλου νοοῦμεν ἀπλῶς, καὶ οὕτω καὶ βλέπομεν ἀπλῶς διὰ τῶν δύο ἀμφιβληττροειδῶν, πάντως δὲ τὰ ἀπλοῦστα αἰσθήματα φωτὸς ἢ ἤχου συνδέονται πρὸς φυσικὰ γεγονότα, ὧν δὲν διαστελλόμεν τὰς φάσεις. Ἀλλ' ἡ ἀπλότης καὶ ἡ πολλαπλότης εἶναι διάφοροι ἀπόψεις ἐνός καὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος, καθ' ὅσον θεωροῦνται ἔσωθεν ἢ ἔξωθεν, καθάπερ (καταφεύγει δ' ὁ

¹⁾ Κριτικὴ τῆς κρίσεως, μερ. II, τμ. II.

Φέχνερους εἰς παρομοίωσιν, ἣν συχνὰ κατόπιν μετεχειρίσθησαν πολλοὶ ψυχολόγοι) τὸ κοῖλον καὶ τὸ κερτόν, ἅτινα οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ διαφοροὶ ὄψεις τῆς καμπύλης ἐπιφανείας ¹⁾).

Ἄλλ' ὅτε Φέχνερους καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ θεμελιούσι τὴν ταυτίζουσαν θεωρίαν των ἐπὶ μεταφυσικῆς ἐκδοχῆς τῶν προσαλλήλων ἀναφορῶν πνεύματος καὶ σώματος, ἐνῶ ἄλλοι ψυχολόγοι καὶ φιλόσοφοι νεώτεροι νομίζουσι ὅτι δύνανται νὰ θεμελιώσωσιν αὐτὴν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας. Ἄλλ' οἱ μὲν μεταφυσικοὶ φιλόσοφοι ἐναπετύπωσαν εἰς τὸν ἐαυτῶν ἐνισμὸν χαρακτηριστῆρα κατὰ τὸ πλείστον πνευματοκρατικόν, οἱ δὲ σύγχρονοι ψυχολόγοι ἀπέκλιναν πρὸς τὴν ἐκδοχὴν τῆς ταυτότητος ἐν σημασίᾳ πραγματοκρατικῆ ἄμα καὶ φυσιοκρατικῆ. Κατὰ τὸν Βαίη ἢ τοῦ πνεύματος ἐπενέργεια καὶ ἢ τοῦ σώματος χωροῦσιν ὁμοῦ, ὅταν δὲ γίνεται λόγος περὶ πνευματικῆς αἰτίας, περὶ ἐπενεργείας τοῦ πνεύματος, ἔχομεν πάντοτε αἰτίαν διφυᾶ τὸ παραγόμενον ἀποτέλεσμα δὲν ὀφείλεται εἰς μόνον τὸ πνεῦμα, ἀλλ' εἰς τὸ πνεῦμα συνεζευγμένον μετὰ τοῦ σώματος ²⁾).

Παρερφερεῖς γνώμας καὶ ἐπὶ σημασίας ἔτι μᾶλλον φυσιοκρατικῆς πρὸςθεύουσι ὁ Lewes, ὁ Ebbinghaus καὶ ἄλλοι, ἐνῶ ὁ Höffding ἀσπάζεται τὴν ἐκδοχὴν τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Φεχνέρου³⁾). Παρ' ἄλλοις τέλος ψυχολόγοις, οἷον τῷ Wundt, Σπενσέρφ καὶ Τάινε, ἡ ταυτότης συγχωνεύεται εἰς ἀληθινὴν παραλληλίαν τῶν δύο σειρῶν, φυσικῆς καὶ ψυχικῆς. Ὅττω κατὰ τὸν Τάινε τὸ φυσικὸν γεγονὸς μεταφράζει κατὰ φράσιν, κατὰ λέξιν τὸ πνευματικὸν γεγονὸς, τὰ δὲ δύο, οὕτως εἰπεῖν, κείμενα τόσον ἀντιστοιχοῦσι πρὸς ἄλληλα, ὥστε ἑκατέρων αὐτῶν δύναται νὰ ὑποκατασταθῇ ἀντὶ τοῦ ἑτέρου. «Ὅταν τὸ ἕτερον αὐτῶν εἶναι ὡς πρὸς ἡμᾶς ἐσβεσμένον ἢ δυσανάγνωστον, δικχιούμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ ἀναγινωσκομένου περὶ τοῦ μὴ ἀναγινωσκομένου» ⁴⁾).

Παρὰ τοῖς φυσιοδίφαις τέλος ἡ θεωρία τῆς ταυτότητος ἔλαβε τὴν μορφήν μετημφεσμένου ὕλισμοῦ ἀναμείκτου μετὰ στοιχείων μεταφυσικῶν, ὑπομιμησκότων τὴν πλατωνικὴν διδασκαλίαν τῶν ἰδεῶν ⁵⁾).

Ἡ θεωρία τῆς ταυτότητος ἐν τῇ γνησίᾳ αὐτῆς μορφῇ συμπίπτει τελείως μετὰ τοῦ σπινοζαϊσμοῦ. Αἱ δὲ ἄλλαι μορφαὶ εἶναι ἢ προσαρμογαὶ καὶ παραμορφώσεις ἐμπειρικαὶ τῆς τοιαύτης ἐκδοχῆς, ὡς αἱ τῶν συγχρόνων ψυχολόγων, ἢ ἀπολήγουσιν εἰς πραγματικὴν πνευματοκρα-

¹⁾ Fechner, Elemente der Psychophysik, II, σελ. 518 κέ

²⁾ Bain, L'esprit et le corps (γαλλ. μεταφρ. 1880), σελ. 137.

³⁾ Höffding, Psychologie σελ. 89 (γαλλ. μεταφρ.).

⁴⁾ De l'intelligence, τομ. I, σελ. 33 κέ

⁵⁾ Τριαῖται εἶναι λ. χ. αἱ διδόμεναι ἐρμηνεῖαι τῆς ταυτότητος ὑπὸ τοῦ Hering, τοῦ Semon, τοῦ Forel.

τιαν, ὡς παρὰ Λεϊβνιτίω, ἢ εἰς καθαρὰν ὀρθολογικὴν ἰδεοκρατίαν, ὡς παρὰ Σελλιγκίω καὶ ἔτι μᾶλλον παρ' Ἐγέλιω. Ἐπὶ τῶν τελευταίων τούτων μορφῶν τῆς ταυτιζούσης διδασκαλίας, πνευματοκρατικῶν καὶ ἰδεοκρατικῶν, αἱ δυσχέρειαι εἶναι αἱ αὐταί, αἱ ὅφ' ἡμῶν σημειωθεῖσαι. περὶ τοῦ δυνισμοῦ τοῦ Lotze, δυσχέρειαι συνοφισζόμεναι εἰς τὸ ἀνεπίλυτον πρόβλημα τῆς μεταβάσεως ἀπὸ τῆς ποσότητος εἰς τὴν ποιότητα καὶ τὴν ἀνάπαλιν. Εἰς τὸ νὰ ὑπερβληθῇ τὸ δυσχερέστατον τοῦτο πρόσκομμα δὲν συντελεῖ ἡ διδασκαλία τῆς ταυτότητος, ὅταν ἐπιτρέπη νὰ ὑποθέσωμεν τὴν ὑπαρξίν ψυχοφυσικῆς ἐνότητος ἐχούσης χαρακτηρὰς διαφόρους καὶ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ὕλης. Τῶ ὄντι κατὰ τὸν τύπον τῆς ἐτέρας τῶν ἐννοιῶν τούτων ἐπενοήθησαν αἱ μεταφυσικαὶ κατασκευαί, αἵτινες δὲν ἠθέλησαν νὰ ἀνεγερθῶσιν ἐπὶ τῆς εὐθραυστοτάτης βάσεως ἀπλοῦ τινος «*flatus vocis*». Ὅθεν οἱ πλείστοι τῶν φιλοσόφων προήχθησαν νὰ ἐννοήσωσι τὴν ταυτότητα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ἐκείνης, ἣτις διὰ τὴν ἐαυτῆς φύσιν κάλλιον προσῆθε πρὸς ὑπερβατικὴν τινα ἐκδοχὴν τοῦ κόσμου καὶ κάλλιον προσηρμόζετο πρὸς ἄμεσον τινα γνῶσιν, ἣτοι ἀπὸ τῆς πνευματοκρατικῆς ἀπόψεως. Ἀλλὰ πάλιν, ἐὰν ἐμμείνωμεν ἐν τῇ πρωτογενῇ μορφῇ τοῦ ἐνισμοῦ, ἐν τῇ σπινοζείῳ μορφῇ, καὶ ἀποκλείσωμεν πᾶσαν ἐπάλληλον ἐπίδρασιν πνεύματος καὶ σώματος, τὸ σύστημα, τὸ οὕτω μεγαλειώδες ἐν ταῖς ἐαυτοῦ γραμμαῖς ἐμφανιζόμενον, καταντᾷ οὐχὶ εἰς ἀληθινὴν ταυτότητα, ἀλλ' εἰς παραλληλίαν τῶν δύο σειρῶν. Διὸ ὁ μὲν Σπινόζας ὠνομασθη προσέτι, καὶ οὐχὶ ἀτόπως, ὁ δημιουργὸς τῆς θεωρίας ταύτης, καταστάσας ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν διὰ τῆς ψυχολογίας τόσον λαϊκῆς, ὁ δὲ Φέχγκερος ἐκλήθη ὁ νεώτερος ἀνακαινιστῆς αὐτῆς. Ἡ τῶν δύο τούτων διαφορὰ ἀπὸ τῶν συγχρόνων ψυχολόγων ἔγκειται ἴσως μόνον εἰς τὸ ὅτι οἱ ψυχολόγοι οὗτοι διατηροῦσι τὴν παραλληλίαν ἐντὸς τῶν ὁρίων, ἐν οἷς φαίνεται πραγματικῶς ἐκδηλούμενος ὁ ψυχικὸς βίος, ἐνῶ οἱ μεταφυσικοὶ ἐκεῖνοι ἐπεκτείνουν αὐτὴν ἐπὶ τὸν κόσμον ὅλον. Ἀλλὰ κατὰ τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν αἱ ἐκδοχαὶ ἀποτελοῦσι μίαν, αἱ δὲ κατ' αὐτῆς δυνάμεναι νὰ προβληθῶσιν ἐνστάσεις εἶναι αἱ αὐταί, ἃς θὰ λάβωμεν εὐκαιρίαν νὰ προβάλωμεν κατὰ τῆς θεωρίας τῆς παραλληλίας, ἣτις διὰ τὴν ἐν τῇ συγχρόνῳ ψυχολογίᾳ σπουδαιότητα αὐτῆς εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως καὶ ἐπισκέψεως.

Ἡ θεωρία τῆς ψυχοφυσικῆς παραλληλίας.

Ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐπαλλήλου ἐπιδράσεως καὶ ἀπὸ τῆς ταυτιζούσης θεωρίας ἐφθάσαμεν, ὡς εἶκος, εἰς τὴν τῆς παραλληλίας, ἣτις φαίνεται εἰς πολλοὺς ἢ ὀριστικὴ λύσις, ἢ τελευταία λέξις περὶ τοῦ δυσχεροῦς προβλήματος τῶν προσαλλήλων σχέσεων ψυχῆς καὶ σώματος. Ἀλλ' εἰς ἄλλους φαίνεται πρόσκαιρός τις θεωρία, μετριασμός τις ἢ

ἐμπειρική προσαρμογή τοῦ σπινοζαΐσμοῦ ἀναχθέντος εἰς μετριωτάτας μορφάς. Ἄλλ' ὅπως ποτ' ἂν ᾗ, βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ ψυχοφυσική παραλληλία ἐμφανίζεται ὡς ἡ διδασκαλία ἢ κάλλιον πάσης ἄλλης ἐπαρκοῦσα εἰς τὰς ἀξιώσεις τὰς ἐπιστημονικάς, ἃς ἔχει ἡ νεωτέρα ψυχολογία. Βέβαιον εἶναι ὅτι οὐδεμία τῶν ἄλλων θεωριῶν φαίνεται οὕτως ἀμέσως, καθὼς αὕτη, ἀπερρέουσα ἐκ τοῦ συνόλου τῶν πορισμάτων τῶν περὶ τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ὄργανισμοῦ ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν. Εἶναι ἄρα ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν πρῶτιστα καὶ μάλιστα τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ ἡ διδασκαλία τῆς παραλληλίας ἐρείδεται, ἵνα ἐκ τούτου δυνηθῶμεν νὰ κρίνωμεν οὐ μόνον περὶ τῆς γενικῆς ἀξίας αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ποικίλων μορφῶν, ἐν αἷς ἐνεφανίσθη ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ καὶ τῇ νεωτέρᾳ ψυχολογίᾳ. Ποικίλαι τῷ ὄντι εἶναι αἱ ἐκδοχαὶ τῆς ψυχοφυσικῆς παραλληλίας, τινὲς δὲ τούτων, ὡς εἶδομεν, εἶναι οὕτω στενῶς συγγενεῖς πρὸς τὴν ἐκδοχὴν τῆς ταυτότητος, ὥστε νὰ συγχωνεύωνται μετ' αὐτῆς ἢ ἐκδοχὴ τῆς ταυτότητος δύναται τῷ ὄντι νὰ ὀνομασθῇ ἐν τῇ θεωρητικωτέρᾳ μορφῇ τῆς καθολικῆς παραλληλίας· ἄλλαι δ' ὅμως ἐκδοχαὶ προσκλίνουν πρὸς τὴν ὀλιστικὴν ἐρμηνείαν τῶν ψυχικῶν γεγονότων ¹⁾. Οἱ λόγοι τῆς τοιαύτης διαφορᾶς τῶν ἐκδοχῶν κείνται πρῶτως καὶ κυρίως ἐν τῇ ἀοριστίᾳ τοῦ ὀνόματος «παραλληλία», ὅπερ, ἐνῶ αὐτομάτως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ νοήσει συνείρεται μετὰ τινος γεωμετρικῆς ἐποπτείας τῆς προσαλλήλου σχέσεως πνεύματος καὶ σώματος, ἐπιτρέπει πάλιν μεγάλην ἐλευθερίαν ἐρμηνείας αὐτῆς τῆς σχέσεως. Ἡ ἐξέτασις τῶν ὑπὸ τῆς νεωτέρας ψυχολογίας παρεχομένων κυριωτάτων γεγονότων εἰς ἐπιστήριξιν τῆς διδασκαλίας ταύτης ἀποδεικνύει τὴν δυσχέρειαν τῆς ἀκριβέσεως τῆς τοιαύτης σχέσεως. Παραλειπομένης τῆς ἀντιστοιχίας ἐκείνης, ἣν θέλουσι νὰ εὕρισκωσι, τῶν μορφῶν κατασκευῆς καὶ λειτουργίας τοῦ νευρικοῦ συστήματος πρὸς τὰς μορφὰς τῆς συνειδήσεως, ἃς ἤδη συντόμως ὑπεδηλώσαμεν καὶ αἵτινες ἔγκεινται ἐν τῇ εὐρέσει ὁμοιότητός τινος πρὸς ἀλλήλας τῆς ἐνότητος καὶ τῆς πολλαπλότητος, τῆς συγκέντρώσεως καὶ τῆς διαχύσεως ἀμφοτέρων (διότι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξέλθωμεν τῶν γενικοτήτων τούτων), ἡ ψυχολογία ἐξῆρεν ἄλλας ἀκριβεστέρας μορφὰς συναναφορᾶς, ἐφ' ὧν ἐπιστεύθη ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ στηριχθῶσιν αἱ ἐπιστημονικαὶ μέθοδοι τῆς ψυχοφυσικῆς καὶ τῆς φυσιολογικῆς ψυχολο-

¹⁾ Ὁ Φέχνερος καὶ ὁ Wundt θεωροῦντι ὑπὸ τινῶν μὲν ὡς ἐκπροσωποῦντες τὴν διδασκαλίαν τῆς παραλληλίας, ὑπ' ἄλλων δέ, καὶ ἰδίᾳ ὁ Φέχνερος, τὴν τῆς ταυτότητος. Ὁ Eisler λ. χ. ἐν τῷ προμνημονευθέντι ἔργῳ του (σελ. 78 κ.ε.) ποιεῖ τὸν Wundt κύριον ὑπέρμαχον τῆς διδασκαλίας τῆς ταυτότητος ἐπὶ σημασίας ἰδεοκρατικῆς πραγματοκρατικῆς. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ καὶ Wörterbuch der philosoph. Begriffen ἐν λ. Parallelismus.

γίας και αίτινες έτυχον άκριβεστάτης διατυπώσεως έν τῷ γνωστῷ «νόμῳ τοῦ Weber». Οὕτω δέ άκριβοῦσα ἡ νεωτέρα ψυχολογία τήν γενικήν πρὸς άλλήλας σχέσιν τῶν λειτουργιῶν τῆς συνειδήσεως και τῶν σωματικῶν έκδηλώσεων προήχθη φυσικῶ τῷ λόγῳ νάποσαφήση άρκούτως τὸ γεγονός τῆς έκφράσεως τῶν συναισθημάτων και τήν σημασίαν, ἣν ἔχουσι τὰ σωματικά φαινόμενα εἰς τήν παραγωγήν, διαμόρφωσιν και διάπτυσιν αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος.

Ἡ ἱστορία τῶν συναισθηματικῶν έκφράσεων εἶναι πάσης σπουδῆς και διαφέροντος αξία. Ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Μυλλέρου, ὅστις άπεφαίνετο ὅτι εἶναι άγνωστος ἡ τῶν μυῶν τῆς ὄρασεως πρὸς τὰ διάφορα ψυχικά παθήματα σχέσις, τὸ ζήτημα έφεξῆς διὰ τῶν προόδων τῆς ανατομικῆς και φυσιολογίας πάντοτε ἐπὶ μάλλον διεφωτίσθη και διελευκάνθη. Τὸ περίφημον βιβλίον τοῦ Καρόλου Bell περὶ τῆς *Ἀνατομικῆς τῶν έκφράσεων* (1806) άποτελεῖ σταθμὸν άξιομνημόνευτον, μόνον δέ πολλῶ ὕστερον παρηυδοκιμήθη ὑπὸ τοῦ έργου τοῦ Δαρβίνου περὶ τῆς *Έκφράσεως τῶν συναισθημάτων έν τῷ ανθρώπῳ και τοῖς ζώοις* (1872)¹). Τοῦ έργου τούτου ἡ μεγάλη πρωτοτυπία ἔγκειται, ὡς γνωστόν, έν τῇ ὅπ' αὐτοῦ καθοριζομένη συνεχείᾳ πρὸς άλλήλας τῶν ποικίλων έκφραστικῶν μορφῶν τῶν συναισθημάτων ἐπὶ τοῦ ζῴου και ἐπὶ τοῦ ανθρώπου, στηρίζεται δέ ἐπὶ τῶν τριῶν άρχῶν τοῦ συνειρμοῦ, τῶν ὠφελίμων ἔξεων, τῶν αντίθέσεων και τῶν πράξεων τῶν πηγαζουσῶν ἐκ τῆς φύσεως τοῦ νευρικοῦ συστήματος και έντελῶς άνεξαρτήτων ἀπὸ τῆς βουλήσεως και μέχρι τινὸς και ἀπὸ τῆς ἔξεως²). Ἡ παραλληλία τοῦ συναισθήματος και τῆς έκφράσεως αὐτοῦ στηρίζεται παρὰ τῷ Δαρβίνῳ ἐπὶ τῆς άρχῆς τοῦ συνειρμοῦ αὐτῶν: "Έτερος δέ συγγραφεὺς νεώτερος, ὁ Piderit, έμελέτησεν εἰδικῶς τήν μιμητικὴν και τήν φυσιογνωμονίαν, περιγράφων μετὰ πολλῆς λεπτότητος πάσας τὰς πολυαριθμους ιδιότητες τῆς έκφράσεως τοῦ προσώπου και άρνούμενος δαφιλῶς πρὸς τοιαύτην περιγραφήν οὐ μόνον ἐκ τῆς ανατομικῆς και φυσιολογίας, αλλά και ἐκ τῶν αναπαραστάσεων τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, εἰς ἃς έν τῇ έκφράσει τῶν συναισθημάτων άπαντῶσι θαυμάσιαι έποπτεῖαι άληθείας και δραστηκότητος³). Τοιοῦτῳ δέ τρόπῳ παρετηρήθη και περιεγραφή εὐρεῖα και λεπτομερῆς πρὸς άλλ-

¹) Καλλίστη έκθεσις ἱστορικῆ τῶν προόδων τῆς έρεῦνης ταύτης πρὸ τοῦ Δαρβίνου εἴρηται άκριβῶς έν τῇ Βισαγωγή τοῦ έργου αὐτοῦ τοῦ Δαρβίνου. Πρὸλ. και Piderit, *La mimique et la physiognomie* (γαλλ. μεταφρ. 1880) σελ. 1 κέ.

²) Darwin, *L'expression des émotions* (γαλλ. μεταφρ 3η έκδ. κερ. I, Η τομ. III).

³) Πλὴν τοῦ έργου τούτου τοῦ Piderit μνημονευτέον και τὸ τοῦ Πιόλου Magazzza, *Fisionomia e mimica* (1883).

λήλας ἀντιστοιχία τῶν δύο μορφῶν, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς, τῶν συναισθημάτων καὶ παθημάτων, μορφῶν οὕτω στενῶς πρὸς ἀλλήλας συνημμένων, ὥστε ἡ μία ἀνακαλεῖ ἀναποδράστως τὴν ἑτέραν καὶ διὰ τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς ἐνορῶμεν κατὰ φυσικὴν καὶ αὐτόματον ἐπαγωγὴν τὴν ψυχολογικὴν αἰτίαν αὐτῆς. Ἡ παραλληλία μετατρέπεται πάντοτε, ὡς εἶχεν ἐξηγήσει ὁ Δαρβίνος, εἰς συνειρμόν, οὐ ὁ μέγας φυσιοδίφης εἶχε προσέτι ζητήσει, ἐν μέρει δὲ βεβχίως κατώρθωσε, νᾶνεύρη τὰς πρῶτας ἀρχὰς εἰς τὰ ἀναγκαιὰ καὶ ἐπωφελεῖ εἰς τὴν διατήρησιν καὶ σωτηρίαν τοῦ ἀτόμου σχήματα καὶ κινήματα. Ὅθεν ἡ ἀνάγκη τῆς ἀμύνης εἶναι ἡ ἀπωτάτη, ἀλλὰ φυσικωτάτη πηγὴ, παμπόλλων συναισθηματικῶν ἐκφράσεων, αἵτινες ἐν τῷ μακρῷ ἐξελιγμῷ τοῦ εἴδους βαθμηδὸν ἐξησθένησαν, ὥστε νᾶ δηλώσι πολλάς διαθέσεις τῆς ψυχῆς, ἐχούσας πρὸς τὸ πρῶτον ἐκεῖνο ἐλαττήριον ἔμμεσον μόνον καὶ ἀφροσῶσαν συγγένειαν. Παγιωθείσα δὲ ἡ συνάφεια τῶν δύο σειρῶν παρίσταται ὡς ἀδιάλυτος ψυχοφυσικὴ ἐνότης, ἐν ᾗ αὐταὶ ἐμφανίζουσι ὄντως δύο ἀπόψεις τοῦ αὐτοῦ γεγονότος.

Ἄλλ' ἡ ψυχολογία δὲν παρέμεινεν ἐντὸς τῶν ὁρίων τούτων, καίπερ (τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν πρωτοτυπωτάτην ἔρευναν τοῦ Δαρβίνου) ὄντων εὐρέων. Εἰσδυομένη ἐνδοτέρω εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ συνόλου γεγονότος τοῦ ψυχικοῦ παθήματος, οἷον ὄντως προκύπτει ἐκ συναισθημάτων καὶ σωματικῶν φαινομένων, ἠθέλησε νᾶ ἐρευνήσῃ τὴν ἐσωτάτην πρὸς ἀλλήλας σχέσιν τῶν δύο τούτων τάξεων τῶν γεγονότων μελετῶσα ἰδίᾳ τὴν δύναμιν, ἣν τὰ σωματικὰ φαινόμενα ἔχουσι ἐν τῷ παθηματικῷ γεγονότι. Ἐντεῦθεν προήλθον εἰς φῶς αἱ τεθρυλημέναι θεωρίαι τοῦ Δανοῦ φυσιολόγου Lange καὶ τοῦ James. Κατὰ τὸν Lange τὰ συναισθήματα εἶναι δυνάμεις οὐχὶ ξένα τοῦ σώματος οὐδ' ἱκαναὶ νᾶ δεσπόζωσιν αὐτοῦ, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἡμετέρου ἀγγειοκινητικοῦ συστήματος, ὥστε εἶναι μεταβλητὰ κατὰ λόγον τῆς ἰδιοσυγκρασίας ἐκάστου, τοῦ φύλου, τῆς ἡλικίας, τῆς φυλῆς καὶ τῆς ἀγωγῆς. Καὶ ἐπειδὴ τὸ συναίσθημα κατὰ τὸν Lange σύγκειται κυρίως ἐξ ὀργανικῶν ἐκδηλώσεων, αἵτινες, καθ' ὅσον προάγεται ὁ πολιτισμὸς καὶ ὁ λόγος ἐπικρατεῖ τοῦ συναισθήματος, ἐξασθενοῦνται, διὰ ταῦτα ὑπάρχει ἀντίστροφος πρὸς ἀλλήλα σχέσις συναισθηματικῆς δεξιότητος καὶ πολιτισμοῦ, διανοητικοῦ βίου καὶ παθηματικοῦ βίου. Τῶν σωματικῶν τούτων φαινομένων τὰ ἀγγειοκινητικὰ εἶναι πρωτογενῆ, ἐκδηλοῦνται δ' εὐθέως ὡς ἀπάντησις εἰς αἴσθημά τι ἢ ἀνάμνησιν. Καθαρῶς ψυχικὸν συναίσθημα, μεσολαβοῦν μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὄρων, δὲν ὑπάρχει, ὥστε ἀκριβῆς κατάταξις τῶν συναισθημάτων καὶ παθημάτων ὀφείλει μόνον ἐπὶ τῶν φυσικῶν γνωρισμάτων των νᾶ στηρίζεται ¹⁾.

¹⁾ Lange, Les émotions (γαλλ. μετάφρ. 1895), 181α τὸ δεύτερον μέρος. Ὅρα ἀνωτέρω κεφ. III, σελ. 199 κέ.

Ἄλλ' ὁ James, καίπερ ἐν πολλοῖς προσπελάζων εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Lange, ὑποτάσσει τὸ γεγονός τοῦ συναισθήματος εἰς τὴν εὐρείαν κατηγορίαν τῶν ὀρμεμφύτων. «Πᾶν ἀντικείμενον, ἐπεγεῖρον ὀρμεμφυτόν τι, συνεπεγεῖρει καὶ συναισθημα», ἂν καὶ τὸ συναισθημα εἶναι ἦττον σπουδαῖον, καθὼς περιοριζόμενον συνήθως εἰς τὸ σῶμα τοῦ ὑποκειμένου, ἐνῶ ἢ τοῦ ὀρμεμφύτου ἀντιδράσεις δυνατὸν νὰ χωρῇ περαιτέρω καὶ νὰ ἐπισυνάπτῃ πρακτικὰς σχέσεις μετὰ τοῦ ἐπεγεύροντος ἀντικειμένου¹).

Ὁ James λοιπὸν διαφωνῶν πρὸς τὸν Lange δὲν ποραδέχεται πρώτην αἰτίαν τοῦ συναισθήματος τὸ ἀγγειοκινητικὸν σύστημα· ἡ αἰτία δὲ αὕτη ὀφείλει νὰ ζητηθῇ ἐν τῇ εὐρείᾳ καὶ βαθειᾷ ἀντηχήσει σύμπαντος τοῦ ὀργανισμοῦ. Ἄλλ' ἡ ἀληθὴς πρωτοτυπία τῆς τοῦ James ἐκδοχῆς παραβαλλομένης πρὸς τὴν τοῦ Δανοῦ φυσιολόγου κεῖται ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ διεξοδικῶς ἐκτιθεμένη καὶ στενῶς πρὸς τὸ γεγονός τοῦ ὀρμεμφύτου συναπτομένη ἀρχῇ, καθ' ἣν τὸ συναισθημα ἔγκειται ἐν τῇ ὑφ' ἡμῶν ἀντιλήψει τῶν φυσικῶν ἀλλοιώσεων, αἵτινες ἐπιγίνονται εἰς ἡμᾶς καὶ ἐπακολουθοῦσιν ἀμέσως εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἐπεγεύροντος γεγονότος. Οὕτως ἀντιστρέφεται ἡ συνήθης τάξις ἀκολουθίας ἢ ὑπὸ τοῦ κοινοῦ νοῦ ὀριζομένη, ἣτοι ἀντὶ τοῦ νὰ δοκιμάζωμεν καὶ νὰ ἐκφράζωμεν φόβον ἢ λύπην ἕνεκα πραγματικοῦ τινος ἢ ἐξ ἀναμνήσεως ἢ φανταστοῦ γεγονότος, ἔχομεν κατὰ τὸν Ἀμερικανὸν ψυχολόγον τοιαύτας ψυχικὰς ἐντυπώσεις μόνον ἕνεκα τῶν ὀργανικῶν ἐκείνων διαταραχῶν, αἵτινες προηγούονται πάσης ἄλλης ἐκδηλώσεως, πλημμελῶς δὲ ὑπολαμβάνονται ὡς γεγονός ἐπακολουθοῦν καὶ δευτερεῦον. Ὅθεν τὸ ἐπ' ἀληθείας ἀποτελοῦν τὸ συναισθημα εἶναι κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ἢ ψυχικὴ ἀντήχησις τῶν ὀργανικῶν τούτων καὶ μυϊκῶν ἐκδηλώσεων, αἵτινες πληροφοροῦσιν ἡμᾶς περὶ τῆς αἰφνιδίας συγκινήσεως ἣν πάσχει ὁ σωματικὸς ἡμῶν ὀργανισμὸς ἐκ τῶν ἐπεγευρτικῶν αἰτιῶν. Διότι πᾶσα ὀργανικὴ ἐκδήλωσις, οἴαδήποτε καὶ ἂν εἶναι, γίνεται ὀξέως ἢ σκοτεινῶς αἰσθητῇ, εὐθὺς ὡς παραχθῇ. Ἐὰν δι' ἀφαιρέσεως ἄρωμεν ἀπὸ τοῦ συναισθήματος, λέγει ὁ James, πάντα τὰ αἰσθήματα τῶν φυσικῶν συμπτωμάτων του, εὕρισκομεν ὅτι ἐξ αὐτοῦ οὐδὲν ὑπόλειμμα περισφύζεται, οὐδεμίαν «ψυχικὴν οὐσίαν» περιλείπεται ἡμῖν πλὴν ψυχρᾶς τινος καὶ ἀδιαφόρου καταστάσεως νοητικῆς ἀντιλήψεως. Λοιπὸν ἡ καταστολὴ τῆς συναισθηματικῆς ἐκφράσεως ἰσοδυναμεῖ πρὸς καταστολὴν αὐτοῦ τοῦ συναισθήματος²).

Ἡ θεωρία τοῦ συναισθήματος, ἦτε φυσιολογικὴ καὶ ἢ ἐπὶ τοῦ ὀρμεμφύτου στηριζομένη, ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Lange καὶ James δόθεισῃ εἰς

¹) James, *Principi. of Psychol.* κεφ. XXV.

²) James, ἀνθ' ἀν. σελ. 751 κέ. (ἰταλ. μετάφρ.).

αὐτὴν διαφόρῳ μορφῇ προεκάλεσε μεγάλας συζητήσεις· ἠξιώθη μὲν πιστῶν μᾶλλον ἢ ἥττον ὀπαδῶν, ὧν τινες ἐξωθοῦντες αὐτὴν προήγαγον εἰς τὴν ἄκραν ὀλισθητικὴν σημασίαν τῆς καὶ ἄλλοι ἐπεχείρησαν νὰ συγκεράσωσιν αὐτὴν διὰ μείζονος πλούτου ψυχολογικοῦ περιεχομένου, ἀλλ' ἔτυχε καὶ ἀμειλίκτων πολεμίων τῶν μετ' ἰδεοκρατικῶν τάσεων ψυχολογούντων, καθ' οὓς τὸ συναίσθημα εἶναι πρῶτα καὶ μάλιστα γεγονός τῆς συνειδήσεως ¹⁾. Ἀλλὰ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ ζήτημα ἄπτεται προβλήματος ἔχοντος πολὺ γενικώτερον χαρακτήρα, ἢ τοῦ προβλήματος περὶ τοῦ πῶς νοητέαι αἱ προάλληλοι σχέσεις τῆς συνειδήσεως καὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς, ἐνὶ λόγῳ πνεύματος καὶ σώματος. Πότερον ἄρα γε εἶναι δυνατόν τὰ δύο φαινόμενα νὰ συγχωνευθῶσιν εἰς οὕτως ἀδιάλυτον ἐνότητα, ὥστε νὰ μὴ ὀφειλωμεν πλέον νὰ ὀμιλῶμεν μήτε περὶ συνειδήσεως μήτε περὶ σωματικῶν ἐκφράσεων αὐτῆς ὡς περὶ δύο χωριστῶν σειρῶν, καθὼς ἀξιοὶ ὁ James, ἢ νὰ θεωρηθῇ τὸ συναίσθημα, ὡς διατείνονται ἄλλοι τινες ψυχολόγοι (Sollier, Sergi καὶ πῶς καὶ ὁ Ribot), καθαρὰ συνισταμένη τῶν ὀργανικῶν καταστάσεων; Διότι αἱ δύο θεωρίαι εἶναι πῶς διάφοροι ἀλλήλων. Ὁ James λ. χ. ἀνάγων τὸ συναίσθημα εἰς σύμπλεγμα αἰσθημάτων δύναται νὰ εἶναι κατὰ τινὰ σημασίαν νοησιοκρατικός, εἶδομεν δὲ τοῦτο ἀνωτέρω ²⁾, ἀλλ' οὐδέποτε ὀλοκρατικός. Αὐτὸς οὕτως προλαμβάνων ἀποθείτῃ τὸν τοιοῦτον φόνον, λέγων ὅτι διὰ τὸν αὐτὸν λόγον θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ὀλισθητῆς πᾶς ὁ ἰσχυριζόμενος ὅτι τὰ ἡμέτερα συναισθήματα ἐξαρτῶνται ἐκ νευρικῶν γεγονότων ³⁾. Οἱ ἄλλοι δ' ὅμως, οἱ πηγὴν τοῦ συναισθήματος νομίζοντες τὰς ὀργανικὰς τάσεις, προσεγγίζουσι πολὺ μᾶλλον εἰς καθαρῶς φυσιολογικὴν ἐρμηνείαν ⁴⁾.

Ἄρα ὅτι ὀφίσταται στενὴ συνάφεια φυσιολογικῶν καταστάσεων καὶ συναισθηματικῶν καταστάσεων εἶναι γεγονός, ὅπερ, παρατηρηθὲν ἀπὸ πολ-

¹⁾ Ὑπέρμαχοι τῆς φυσιολογικῆς θεωρίας τοῦ συναισθήματος εἶναι πλὴν ἄλλων ὁ Sergi, *Les émotions* (1901) καὶ ὁ P. Sollier, *Le mécanisme des émotions* (1905). Ὁπαδὸς μᾶλλον ἐλεύθερος εἶναι ὁ Ribot. Ὁρα αὐτοῦ τὴν *Psychologie des sentiments*, σελ. 92 κέ. Περὶ τοῦ θέματος τούτου ὄρα πλὴν ἄλλων γενικῶν ψυχολογικῶν ἔργων, Rauh, *De la méthode dans la psychol. des sentiments*, σελ. 125 κέ.

²⁾ Κεφ. III, σελ. 198 κέ.

³⁾ *Princ. of Psych.* σελ. 751 (ἰταλ. μεταφρ.).

⁴⁾ Οὕτως ὁ Sergi, καθ' ὃν πάντες νόμοι χαρακτήρος βιολογικοῦ καὶ φυσικοῦ (ἀδράνεια, ἀντίδρασις, περιοδικότης, ἀντιγωνισμὸς, συνοχή) προτινται τῆς ἐμφανίσεως τοῦ συναισθήματος (ἐνθ' ἀγ. σελ. 115). Ὁμοίως δὲ καὶ ὁ Sollier, καθ' ὃν ἡ συναισθηματικότης (καθαρῶς ἐγκεφαλικὴ ἰδιότης) παράγει τὸ συναίσθημα (ἐνθ' ἀγ. σελ. 33) καὶ ὁ Feré (*Pathologie des émotions*), ἀνάγων αὐτὸ εἰς θεραπευτικὰ φαινόμενα.

λοῦ χρόνου ὑπὸ τῆς κοινῆς συνειδήσεως, διεφωτίσθη ἱκανῶς ὑπὸ τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης. Αἱ νεώτεραι μελέται, ὧν ἀξιολογώταται αἱ τοῦ Patrizi, σαφέστατα κατέδειξαν τὸ σήγχρονον τῆς ἀγγειοκινητικῆς παραλλαγῆς πρὸς τὴν συναισθηματικὴν ἀλλοίωσιν. Ὁ σωματικὸς ὀργανισμὸς συγκινεῖται κατὰ τὸν αὐτὸν καὶ ἡ ψυχὴ χρόνον, νᾶπροσχιθῶσι δὲ ἀπ' ἀλλήλων αἱ δύο ἀπόψεις μόνον δι' ἀφαιρέσεως εἶναι δυνατόν. Αἱ περὶ τοῦ πράγματος τούτου παρατηρήσεις, καὶ αἱ κοιναὶ καὶ αἱ ἐπιστημονικαί, εἶναι ταιχῶτα καὶ τοσαῦτα, ὥστε κατήντησαν ἀληθεῖς κοινοὶ τόποι τῆς ψυχολογίας.

Δὲν εἶναι ἑνταῦθα ὁ προσήκων τόπος νᾶ διαλάβωμεν περὶ τῶν παικίλων τρόπων τοῦ ἐσωτάτου τούτου συνειρμῶ συναισθημάτων καὶ σωματικῶν ἐκδηλώσεων. Πρὸς ἡμᾶς πρώτιστα διαφέρει νᾶ ἐξετάσωμεν τὴν ἀξίαν τῶν θεωριῶν, ὡς ἀπὸ τοῦ ἐσωτάτου συνειρμῶ ἠθέλησάν τινες νᾶ πορισθῶσι, καὶ ἐπομένως νᾶ ἴδωμεν πῶς ὀφείλει ἐν τούτῳ νᾶ ἐννοῆται ἡ ψυχοφυσικὴ παραλληλία.

Ἡ δικαιολογία, ἣν δύναται νᾶ ἔχη ἡ θεωρία τοῦ James, ἣτις ἀντισυναισθήματος ἢ συμπλέγματος συναισθημάτων, ὅπερ ὀφείλοισιν ἀποτελῶσι τὸ εἰδικὸν ψυχολογικὸν περιεχόμενον τῶν παθημάτων, ἔτσι αἰσθήματα, ἐξετάσθη ἤδη ἀνωτέρω ὑφ' ἡμῶν, οὐδ' ἔπτεται τοῦ πολὺ γενικωτέρου προβλήματος τῶν προσαλλήλων σχέσεων πνεύματος καὶ σώματος, περὶ ὧν νῦν ἡμῖν ὁ λόγος. Εἴτε συναισθήματα εἶναι εἴτ' αἰσθήματα, εἴμεθα πάντοτε ἐν τῇ τάξει τῶν ψυχικῶν γεγονότων καὶ ἡ ἀμφισβήτησις ἀφορᾷ πρὸ πάντων εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς συναισθηματικῆς θεωρίας καὶ τῆς νοσιοκρατικῆς θεωρίας. Ἀλλ' ἐξέρχεται αὕτη τῶν ὀρίων τούτων καὶ γίνεται γενικωτέρα, ὅταν ἡ τοῦ James καὶ πολὺ μᾶλλον ἡ τοῦ Lange θεωρία, πλὴν τῶν θεωριῶν τῶν προμνημονευθέντων ὀλιστικῶν ψυχολόγων, ἀνάγῃ τὸ ὅλον συναίσθημα εἰς τὰ σωματικὰ φαινόμενα αὐτοῦ, ὧν ἄνευ θὰ κατήντα σκιά, μηδέν. Ἐνταῦθα λοιπὸν δὲν εἴμεθα πλέον ἐν τῇ παραλληλίᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ σχεδὸν τελείᾳ τοῦ ψυχικοῦ εἰς τὸ φυσικὸν ἀποροφήσει τοῦλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἀξίαν, ἣν ὀφείλομεν νᾶ δίδωμεν εἰς τὸ γεγονὸς τοῦ συναισθήματος. Καὶ ἂν τὰ αἰσθήματα εἶναι ψυχικὸν γεγονὸς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ θεωρία τοῦ James οὐχὶ ὕποπτος ἐπὶ ἀληθεῖ ὀλισμῷ, ἀλλ' ὅμως περιστελλομένη εἰς τὰ ὄρια ταῦτα μετὰ ψυχικοῦ περιεχομένου, μηδέν ἄλλο ἔχοντος ἔργον παρὰ τὸ νᾶ πληροφορῇ ἡμᾶς περὶ τῆς εἰς τὴν ἡμετέραν σωματικὴν φύσιν ἐπιγενομένης ὀργανικῆς συγκινήσεως, ἀποβάλλει μέγα μέρος τῆς ἐνδομύχου καὶ εἰδικῆς ψυχολογικῆς αὐτῆς ἀξίας. Καὶ ὁ παραλληλισμὸς δὲν δύναται τῷ ὄντι κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην νᾶ διατηρηθῇ ἔνεκα τῶν δυσχερειῶν, εἰς ἃς αὕτη περιέρχεται, τοῦ νᾶ δεικνύῃ τὰς διηνεκεῖς ἐν τῇ κλίμακί τῶν συναισθημάτων ἀντιστοιχίας πρὸς ἄλληλα ψυχικοῦ περιεχομένου καὶ σωματικῆς ἐκδηλώσεως. Ὁ δεινότατος σκόπελος, εἰς ὃν προσκρούουσιν οἱ

μᾶλλον ἢ ἥττον κεκηρυγμένοι ὑπὲρ τῆς φυσιολογικῆς ἐκδοχῆς, ὑπῆρξε πάντοτε ἡ ἐξήγησις τῶν ὑψηλοτέρων συναισθημάτων, διανοητικῶν, καλαισθητικῶν, ἠθικῶν, θρησκευτικῶν, ἐν οἷς τὸ παραστατικὸν καὶ συναισθηματικὸν περιεχόμενον ὑπερβάλλει κατὰ πολὺ τὴν ἐνέργειαν καὶ δραστηριότητα τῆς σωματικῆς ἐκφράσεως καὶ τῶν φυσιολογικῶν φαινομένων. Αἱ δὲ ὑπὸ τοῦ James διδόμεναι ἐξηγήσεις ἐνταῦθα δὲν εἶναι πολλοῦ λόγου ἄξια. Ἀναγκαζόμενος νὰ ὁμολογήσῃ ἐπὶ τῶν γεγονότων τούτων τὴν πενιχρότητα τῶν σωματικῶν ἐκδηλώσεων ἀρνείται εἰς αὐτὰ διαρρήδην τὸν χαρακτήρα συναισθημάτων, ἀνάγων ταῦτα εἰς «ἀπλᾶς νοητικὰς ἀντιλήψεις τοῦ τρόπου, καθ' ὃν πράγματα τινα ὀφείλουσι νὰ ὀνομάζωνται: κομψά, ὀρθά, εὐφυᾶ, γενναῖα, καὶ τὰ τοιαῦτα»¹). Ὁ δὲ Lange πάλιν καὶ ὁ Ribot παραδέχονται τὴν ἀξανομένην πενιχρότητα τῆς συναισθηματικότητος διὰ τῆς προόδου τῆς διανοήσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸν πρὸς ἀλλήλα ἀνταγωνισμὸν διανοίας καὶ συναισθήματος²). Ἄλλ' εἶναι λίαν ἀμφίβολον, ἐὰν τοιαῦτα ἀποφάνσεις συνάδωσι πρὸς τὴν πραγματικότητα. Τὸ ἀρνεῖσθαι εἰς τὰ ἠθικά, καλαισθητικά, θρησκευτικά, διανοητικά συναισθήματα τὸν παθηματικὸν χαρακτήρα καὶ ἀνάγειν αὐτὰ εἰς καθαρὰν γνωστικὴν κατάστασιν εἶναι τι λίαν παράτολμον. Πᾶσα ἡμῶν ἡ ἐμπειρία, ἀτομικὴ τε καὶ κοινωνικὴ, ἐναντιοῦται πρὸς τοῦτο, διότι ἀκριδῶς ἐπ' ἐκείνων τῶν συναισθημάτων ἀνευρίσκομεν τὸν καθαρῶτατον χαρακτήρα τῆς συναισθηματικότητος, ὅστις ἔγκεται εἰς τὴν ἐσωτάτην ἐκείνην καὶ ἀδιόριστον ἀντίδρασιν καὶ συγκίνησιν, περὶ ὧν ἡ νοητικὴ μορφή δυσκολώτερον δύναται νὰ εὕρισκῃ σύμμετρον καὶ σύμμορφον ἔκφρασιν. Ἡδονὴ καὶ κατόρθελξις τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῇ θέᾳ καλλιτεχνήματος δὲν εἶναι, ὅ,τι καὶ ἂν λέγῃ ὁ James, γνωστικὴ κατάστασις, ἀλλὰ βαθεῖα ψυχικὴ συγκίνησις. Ἄς λάβωμεν λ. χ. ἐκ τῶν καλαισθητικῶν συναισθημάτων τὸ πτωχότατον, ἵνα μὴ εἶπω τὸ σχεδὸν παντελῶς ἐνδεὲς γνωστικοῦ περιεχομένου, τὸ μουσικὸν συναίσθημα. Ἐὰν εἶναι πενιχρὸν τὸ νοητικὸν περιεχόμενον, ἅτε τῆς μουσικῆς μορφῆς οὐδὲν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ φαντασίᾳ ἐπεγειροῦσης τὸ ἀντικειμενικῶς καθωρισμένον, εἰς ἀντιστάθμησιν τούτου ἡ ροπή, ἣν αὕτη ἀσκεῖ ἐπὶ τὸ νευρικὸν σύστημα καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπὶ τὸν ὀργανισμόν, εἶναι βεβαίως ἰσχυροτέρα πάσης ἄλλης καλαισθητικῆς συγκινήσεως. Ἐχομεν ἄρα ἐπὶ τοῦ τοιούτου εἴδους καλαισθητικῆς ἡδονῆς ἠνωμένα τὰ δύο στοιχεῖα, ἅτινα κατὰ τὰς φυσιολογικὰς θεωρίας φαίνονται ὅτι ἀποκλείουσιν ἀλλήλα, ἥτοι μεγάλην μὲν ποσότητα καθαρῶ συναισθήματος ἀπολελυμένου ἀπὸ

¹) Princ. of. Psych. σελ. 766 (ἰταλ. μεταφρ.).

²) Lange, Les émotions, σελ. 141. Ribot, La psychol. d. sentim. σελ. 10. καὶ ἀλλαγῶν.

παντός ακριβοῦς γνωστικοῦ δεσμοῦ, ἰσχυράν δὲ ὀργανικὴν συγκίνησιν. Ἄλλ' ἂν καὶ τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα εἶναι συνδεδεμένα, βέβαιον εἶναι ὅτι κατορθοῦμεν διόχα μεγάλης δυσχερείας, ἔστω καὶ δι' ἀφαιρετικῆς τινος ἐργασίας, νὰ διαστῆλωμεν αὐτὰ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς ὡς δύο ἑτερογενῆ στοιχεῖα. Τὴν ἰσχυράν ὑποβολὴν μελωδίας τινὸς τοῦ Βάγνερ κατορθοῦμεν βεβαίως νὰποχωρίζωμεν ἐν τῷ βαθεῖ συναισθηματικῷ περιεχομένῳ της, ἐν τῇ εὐρύτητι τοῦ ὀρίζοντος, ὃν φαίνεται ὅτι ἀποκαλύπτει εἰς τὴν ἐν τοῖς σκιαγραφήμασιν αὐτῆς ἀδιόριστον καὶ ἀπέραντον φαντασίαν, ἀπὸ παντὸς ὅ,τι ὁ φυσικὸς ἡμῶν ὀργανισμὸς ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐντύπωσιν αὐτῆς δοκιμάζει. Δὲν λέγομεν δὲ προσέτι ὅτι τοιαύτη καθαρῶς νευρική ἐντύπωσις εἶναι ἐν εὐθείᾳ σχέσει πρὸς τὴν ἔντασιν καὶ βαθύτητα τοῦ μουσικοῦ κάλλους. Συμβαίνει οὐχὶ σπανίως μελωδίαι τινὲς καὶ ἁρμονίαι μέτριοι μὲν τὴν ἀξίαν, ἀλλ' εὐχερῶς καὶ ἀμέσως ἐμποιοῦσαι ἐντύπωσιν, νὰ ἐπιτυχάνωσι τοῦ τοιοῦτου ἀποτελέσματος δραστικώτερον καὶ ἐτοιμότερον ἢ ἄλλαι, ἐν αἷς ἡ δυνάμεις τοῦ ἐσωτάτου καὶ πραγματικοῦ κάλλους ἐπαίρει ἡμᾶς μεταρσίους εἰς τοὺς ὑψίστους χώρους πνευματικῆς συγκινήσεως ¹).

Ἡ εὐθεῖα ἀναλογία τῆς δυνάμεως τῆς ἐξωτερικῆς καὶ φυσικῆς ἐκφράσεως πρὸς τὴν ἔντασιν τοῦ συναισθήματος, ἣν ἡ φυσιολογικὴ θεωρία θέλει ἐν ταῖς ποικίλαις αὐτῆς μορφαῖς νὰ διατηρήσῃ, δὲν προσάδει πρὸς τὴν πραγματικότητα τῆς ψυχολογικῆς παρατηρήσεως. Τὸ βίαιον σχῆμα καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χρώματος τοῦ προσώπου δὲν εἶναι πάντοτε βέβαιον δείγμα διαρκοῦς συναισθήματος. Ἡ εἰλικρίνεια τῆς στιγμιαίας συγκινήσεως δὲν εἶναι πάντοτε ἐγγύησις συνεχείας. Ἴδαν δ' ἡ δυνάμεις τοῦ συναισθήματος ὀφείλῃ, ὡς νομίζω ὀρθόν, νὰ μετρηῆται καὶ διὰ τοιοῦτου κριτηρίου, ἡ προσάλληλος σχέσις συναισθήματος καὶ ἐκφράσεως δὲν δύναται νὰκολουθῇ τὴν ὑπὸ τῶν παντοίων φυσιολογικῶν θεωριῶν χαραχθεῖσαν ἄγαν ἀπλὴν γραμμὴν. Καὶ εἶναι πάντως βέβαιον ὅτι ἡ τοιαύτη σχέσις εἶναι σφόδρα ἀκανόνιστος, δὲν εἶναι δὲ δυνατόν νὰναγάγωμεν αὐτὴν εἰς τὴν ἀντιστοιχίαν ἐκείνην, ἣν θὰ ἀπῆτει ἀληθινὴ καὶ πραγματικὴ ψυχοφυσικὴ παραλληλία. Αἱ μορφαὶ τῆς μιμητικῆς ἐκφράσεως ἢ τῶν ἀγγειοκινητικῶν ἢ μυϊκῶν ἀλλοιώσεων κινοῦνται ἀναγκαίως ἐντὸς ἀπλῶν καὶ ἀδυστηρῶν σχημάτων, μεθ' ὧν δύναται νὰ συνοδεύῃ ἡ μεγίστη ποικιλία ψυχολογικοῦ περιεχομένου. Ἡ σχέσις τῆς ἐξωτερικῆς ὄλικῆς μορφῆς πρὸς τὸ περιεχόμενον δύναται ὀρθῶς νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν ἐν τῇ γλώσσῃ σχέσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ σημείου, ἥτοι τοῦ γραπτοῦ ἢ

¹: Ὅρα τὴν καλλίστην ἀνάλυσιν τῆς μουσικῆς ἡδονῆς παρὰ τῆς Βαυρίας, Essai sur l'esprit musical (1904), ἰδίᾳ ἐν σελ. 183 κέ. Πρὸς Π. Delacroix ἐν τῇ Traité de psychologie τοῦ G. Dumas, τομ. 2, σελ. 302 κέ.

προφορικοῦ λόγου ἢ. καὶ ἐν τῇ πρωτογόνῳ ἴσως καὶ στοιχειώδει μορφῇ τῆς, τοῦ ἀπλοῦ κινήτικοῦ σχήματος πρὸς τὴν ἐν αὐτῷ περιεχομένην καὶ ἐκφραζομένην σημασίαν. Καθάπερ ἡ ἕξις τοῦ συνείρειν πρὸς ἄλληλα τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικόν, συνεχώνευσε ταῦτα εἰς ἐσωτερικὴν ἐνότητα, οὕτω πιθανῶς συνέβη ἐν τῇ μακρᾷ ἱστορίᾳ τοῦ εἴδους ἐπὶ τῶν προσαλλήλων ἀναφορῶν τοῦ συναισθήματος καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐκφράσεως αὐτοῦ. Ἡ φυσικὴ, ἡ πρωτόγονος γλῶσσα εἶναι ἡ ἄμεσος ἀπόρροια τῆς φυσικῆς καὶ ψυχικῆς ἡμῶν προσωπικότητος, καθὼς ἡ ἄλλη εἶναι ἢ μᾶλλον ἐξειργασμένη καὶ ἐν ταῖς πολυπλοκωτέραις αὐτῆς μορφαῖς ἤττον αὐτόματος. Ἀλλά, καίπερ μεγάλης οὐσῆς τῆς διαφορᾶς τῶν δύο τούτων ἐκφραστικῶν τρόπων, ἡ θεμελιώδης κατεύθυνσις καὶ ἡ θεμελιώδης σημασία εἶναι ἡ αὐτή. Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν διαφορῶν τούτων βαθμῶν εἶναι ἡ αὐτὴ προσάλληλος σχέσις μορφῆς καὶ περιεχομένου, ἐξωτερικοῦ περιβλήματος καὶ ἐσωτερικοῦ σημαινομένου. Ἐκάτερον τῶν στοιχείων τούτων, ἅτινα εἶναι συγκεχωνευμένα εἰς μίαν μόνην ἐνότητα, ὑπέκει εἰς τοὺς ἰδίους αὐτοῦ νόμους, οἵτινες μακρὰν ὄντες τοῦ νὰ χωρῶσι πάντοτε παραλλήλως διίστανται καὶ συχνάκις ἀποκλίνουν ἀλλήλων μεγάλως. Ὡς ἡ γλῶσσα τοῦ λόγου ἢ τῶν εἰκαστικῶν ἢ μουσικῶν τεχνῶν, οὕτω καὶ αὕτη ἀντέχεται τῶν πρωτογόνων αὐτῆς μεθόδων μεταχειριζομένη ἐνίοτε ὀλίγα ἐξωτερικὰ σημεῖα πρὸς ἔκφρασιν μεγάλης ἐντάσεως συναισθήματος ἢ νοήσεως. Τίς δύναται νὰ ἐξιχνεύσῃ ἐν τῇ μεγαλοφυΐᾳ τὴν πρὸς ἄλληλα σχέσιν τοῦ συμβόλου καὶ τοῦ σημαινομένου πράγματος, ὅταν αὕτη διὰ μιᾶς γραμμῆς, φράσεως, στίχου, διὰ τῆς θέσεως λέξεώς τινος, διὰ μιᾶς τοῦ χρωστήρος καταφορᾶς, δι' ἀντιθέσεως χρωμάτων ἢ ἤχων ἀπεργάζεται θαυμαστὴν καλλιτεχνικὴν ἐντύπωσιν, ἥτις ἀποκαλύπτει ἐξαίφνης εἰς τὸν νοῦν ἡμῶν ἀπεράντους ὀπτασίας κάλλους καὶ διανοήσεως; Ἡ σχέσις μορφῆς καὶ περιεχομένου ἐνδέχεται τοιούτῳ τρόπῳ νὰ ἐξικνηται εἰς τὴν μεγίστην ἀντίθεσιν: ἡ παραλληλία, ἥτις ἐν τῇ ἐκφράσει τῶν πρωτογόνων συναισθημάτων δυνατὸν ἴσως εἰσέτι νὰ ἐνιχνευθῇ, ἀπόλλυται ἐνταῦθα καὶ μετατρέπεται εἰς μορφήν, ἣν, ἐὰν ἠθέλωμεν νὰ ἐμμείνωμεν ἐν τῇ χρήσει γεωμετρικῆς φράσεως, θὰ ἠδυνάμεθα ἐλλόγως νὰ καλῶμεν «ἀπόκλισιν». Τὸ διὰ τοῦ ἐλαχίστου φυσικοῦ μέσου ἐπιτυγχανόμενον μέγιστον ψυχολογικὸν ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ πραγμάτωσις βαθείας τινὸς ἀρχῆς τῆς οἰκονομίας, ἥτις, ὡς φαίνεται, προΐσταται τῶν προσαλλήλων σχέσεων τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ τῆς ὕλης· διίσταται δὲ ἡ ἀρχὴ αὕτη τὰ μάλιστα πρὸς τὴν τῆς παραλληλίας.

Διότι, ὅ,τι καὶ ἂν εἴπη τις, ἡ ἔκφρασις αὕτη τῆς παραλληλίας διὰ τοῦ γεωμετρικοῦ συμβόλου, ὅπερ ὑπομιμνήσκει, δὲν δύναται νὰ μὴ συνείρεται, καὶ ἐπ' ἀληθείας συνάπτεται ὄντως παρὰ τοῖς πλείστοις τῶν συγχρόνων ψυχολόγων, μετὰ τῆς ἐννοίας στενῆς συνεχοῦς ἀντιστοιχίας

τῶν μορφῶν τοῦ πνεύματος πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ σώματος. Καὶ ὡς τοιαύτη προκύπτει ἐντελῶς ἀσύμμετρος καὶ ἀνάρμοστος πρὸς τὴν ἀληθινὴν πραγματικότητα τῆς σχέσεως πνεύματος καὶ σώματος. "Ἀπασα ἡ ἐξέτασις τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀποδεικνύει πρωτοτυπίαν φύσεως καὶ ἀναπτύξεως, ἥτις ἀποκαλύπτεται πάντοτε ἐμφανεστέρα, ὅταν ἀπὸ τῶν ἀπλῶν καὶ πρώτων μορφῶν ἀνέρχεται οὗτος εἰς τὰς πλουσιωτέρας καὶ πολυπλοκωτέρας, ἐν αἷς διὰ τῶν σαφεστάτων καὶ ἐκδηλοτάτων τρόπων ἐκφράζει τὰ ἐσώτατα αὐτοῦ γνωρίσματα, ἐν αἷς, συντόμως εἰπεῖν, ἀποκαλύπτει αὐτὸς ἑαυτὸν τελειότερον. Οὕτως ἡ πειραματικὴ ψυχολογία μετὰ τὰς μεγάλας ἐλπίδας, δι' ὧν ἐν ἀρχῇ τῶν ἑαυτῆς ἐρευνῶν ἐθερμάνθη, ἀπώλεσεν ἤδη τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ δυνηθῆ νὰ κατακλείσῃ πάντα τὰ ψυχικὰ γεγονότα ἐν τῷ σιδηρῷ κύκλῳ τῆς στενῆς ἀντιστοιχίας πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ περιορίσθῃ εἰς τὸ μετριώτερον ἔργον «μεθόδου», προτιθεμένης νὰ διευθετῆ καὶ κανονίξῃ τοὺς ὅρους, ἐφ' οἷς τὸ ψυχικὸν γεγονός δύναται εὐχερέστερον καὶ ἀσφαλέστερον νὰ ἐρευνηθῆται.

Φιλοχωροῦσα πάντοτε βαθύτερον ἐν τῷ ἠποκειμένῳ τῆς ἑαυτῆς μελέτης ἡ πειραματικὴ ψυχολογία ἠναγκάσθη νὰ νομολογήσῃ ὅτι τὸ ἐνσυνείδητον γεγονός ἀποκαλύπτει πάντοτε ἐμφανεστέρον γνωρίσματα οὕτως ἰδιοφυᾶ καὶ ἰδιότυπα, ὥστε πᾶσα ἐξήγησις, στηριζομένη ἐπὶ τινος, ἔστω καὶ πόρρωθεν, ἀνχλογίας πρὸς τὰ φυσικὰ φαινόμενα ἀποτυγχάνει. Καὶ αἱ ἐξηγήσεις δέ, αἱ πρότερον θεωρούμεναι ὡς αἱ προφανέσταται, ἀπεδείχθησαν, ἀναγκαζουσῶν τῶν ἀναλύσεων, ἀνεπαρκεῖς. Οὕτω συνέβη λ.χ. ἐπὶ τῆς ἀγτιλήψεως τοῦ τόπου, ἣν οὐ μόνον ἡ συνείρουσχη ψυχολογία, ἰδίᾳ δ' ὁ Bain καὶ ὁ Σπένσερος, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Wundt, ἐπειράθησαν μὲν νὰ ναναγάγωσιν εἰς συνειρμούς ἢ συνδυασμούς ποικίλους αἰσθητικῶν στοιχείων, ἀλλ' ὅμως αὕτη ἀπεδείχθη γεγονός τῆς συνειδήσεως, μὴ δυνατόν νὰ ναναχθῆ εἰς ἐμπειρικὰ στοιχεῖα ¹⁾).

Οὐδεμίᾳ τῶν περὶ τῆς ἐντοπίσεως τῶν ἡμετέρων αἰσθημάτων διατυπωθειῶν θεωριῶν κατώρθωσεν εἰσέτι νὰ ναντικατασταθῆ ἀντὶ τῆς περιφήμου θεωρίας τοῦ Loize, ὅστις ἀνάγει αὐτὴν εἰς ποιότητα. Ὁ συνειρμός, δι' οὗ ἠθέλησαν νὰ ἐξηγήσωσι πάντα ταῦτα τὰ γεγονότα, δὲν κατορθοῖ ὄντως νὰ δώσῃ λόγον τῆς ἀλλοιώσεως τῆς πρώτης καὶ ἀρχικῆς ἐντυπώσεως²⁾). Εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθῆ εἰς τὸν συνειρμόν, νοούμενον κατὰ τὸν παραδεδομένον τρόπον, δύναμις τις συνθετικῆ, ἐνοποιῶς, ἐγγενῆς ἐν τῇ ἀρχηγόνῳ ἐνεργείᾳ τῆς συνειδήσεως ³⁾). Ἡ ἰδιοφυῆς δὲ αὕτη

¹⁾ Πρὸς. Claparède, L'association d. idées, σελ. 329 κέ. καὶ James, Princ. of. Psych. σελ. 584 (ἰταλ. μεταφρ.).

²⁾ Claparède, ἐνθ' ἀν. σελ. 332.

³⁾ Ὅρα περὶ τούτου ἀνωτέρω κεφ. III, σελ. 280 κέ.

ἐνέργεια φανεροῦται ἐν πάσῃ λειτουργίᾳ τοῦ ψυχικοῦ βίου καὶ διαστέλλει αὐτὸν βαθέως ἀπὸ τοῦ συνόλου τῶν φαινομένων, ἅτινα συναποτελοῦσι τὸν φυσικὸν κόσμον, περιλαμβανομένων καὶ τῶν ὀργανικῶν φαινομένων.

Εἶδομεν ὁποίας κυρίας ἀπόψεις ἐμφανίζει ὁ ψυχικὸς βίος : εἶναι ἅμα γνῶσις, συναίσθημα, βούλησις. Αἱ τρεῖς αὗται ἀπόψεις ὑπάρχουσι πάντοτε ἠνωμένοι ἐν πάσῃ ἐνσυνειδήτῳ πράξει καὶ τυγχάνουσι τῆς σαφεστάτης αὐτῶν ἐκφράσεως ἐν τῷ γεγονότι τῆς προσοχῆς, ἣτις ἐμφανίζει ἐν τῇ ἐκδηλωτάτῃ μορφῇ τοὺς χαρακτήρας συγκεντρώσεως καὶ ἐκλογῆς, τοὺς ποιῶντας αὐτὴν ἐνέργειαν οὐδόλως δυναμένην νάναχθῇ εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Οὕτως, ἐνῶ οἱ νόμοι οὗτοι ἔχουσι χαρακτήρα καὶ ἀξίαν ἀντικειμενικὴν, τὰ γεγονότα τῆς συνειδήσεως ἔχουσιν ἀξίαν μόνον ὑποκειμενικὴν. Τὸ ψυχικὸν γεγονός ἰσχύει μόνον, καθόσον ἐγὼ λαμβάνω πείραν τούτου καὶ ἀντιλαμβάνομαι, περιέχει δὲ καὶ ἐν ταῖς στοιχειωδισταταῖς αὐτοῦ μορφαῖς τὴν προσωπικὴν ἐκείνην ἀρχήν, ἣτις ἐπὶ τῶν ὑψηλοτέρων μορφῶν προσλαμβάνει τὸν χαρακτήρα ἀληθινῆς ἐκτιμῆσεως. Αὐτοὶ οἱ ἐμπειρικοὶ ψυχολόγοι κατείδον τὰς ιδιότητας ταύτας, καὶ τις τούτων καὶ δὴ ἐκ τῶν διασημοτάτων, ὁ Bain, παραδέχεται ἀκριβῶς ὅτι τῶν θεμελιωδῶν νόμων τοῦ πνεύματος εἶναι ὁ τῆς «σχετικότητος». Πρῶτος δὲ οὗτος παρετήρησε τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἣν ἕτεροι ψυχολόγοι ἐλθόντες κατόπιν διέπτυξαν καὶ διεπλάτυναν ¹). Τὸ αἶσθημα τοῦ θερμοῦ, λέγει ὁ Bain, δὲν εἶναι ἀπόλυτος ἢ ἀνεξάρτητος κατάστασις τῆς ψυχῆς, ὑπάρχουσα καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἀποτέλεσμα τῆς πάσεως τοῦ ψυχροῦ· τὸ αἶσθημα τοῦ φωτὸς ὑποθέτει μετάβασιν ἀπὸ τοῦ σκοτοῦς εἰς τὴν σκιάν ἢ ἀπ' ἐλάττονος βαθμοῦ φωτὸς εἰς ἕτερον μείζονα. Ὁ ὀρολογοποιὸς δὲν ἀντιλαμβάνεται τοῦ μικροῦ καὶ διαρκοῦς κρότου τῶν ἑαυτοῦ ὀρολογίων, εἰ μὴ ὅταν ταῦτα σταθῶσι πάντα ἐξαίφνης. Ἡ ἀρχὴ δὲ αὕτη εἶναι ἔτι καταφανεσττέρα ἐπὶ τῶν συναισθημάτων. Πάντες γινώσκουσι, λέγει ὁ Bain, ὅτι κατὰ τὴν μετάβασιν ἀπὸ τῆς ἀσθενείας εἰς τὴν ὑγίαν, ἀπὸ τῆς πενίας εἰς τὸν πλοῦτον, ἀπὸ τῆς ἀγνοίας εἰς τὴν γνῶσιν ἢ πρώτη συγκίνησις εἶναι ἡ ζωηροτάτη, ἀλλ' ἐξασθενουμένης κατὰ μικρὸν τῆς ἀναμνήσεως τῆς πρώτης ἡμῶν καταστάσεως, συνεχῶς σθενοῦται καὶ ἡ ζωηρότης, μεθ' ἧς ἀπολαύομεν τῆς ἀλλαγῆς ²). Ἐμμένων δ' ὁ Bain ἐν ταῖς ἑαυτοῦ ἐμπειρικαῖς

¹) Bain, L'esprit et le corps (γαλλ. μετάφρ.) σελ. 47 κέ. Ἐκ τῶν ψυχολόγων, οἵτινες διδουσι μέγιστην σημασίαν εἰς τὴν ἀρχὴν ταύτην τῆς σχετικότητος, εἶναι ὁ Höffding. Πρὸς τὴν ψυχολογίαν αὐτοῦ, κεφ. Va, c, κεφ. VI κλπ. καὶ «La relativité philosophique», σελ. 181 κέ. (τῆς γαλλ. μετάφρ.).

²) Ἐνθ. ἀν. σελ. 47, 48.